

'Libertas perfundet omnia luce'

Enric Prats (Universitat de Barcelona)

Javier Velaza (curador). *Antologia de la literatura llatina*.
Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona
(col·lecció Filologia UB), 2017, 432 pàg.

Nicola Gardini. *Viva il latino. Storie e bellezza di una lingua inutile*. Milà, Garzanti, 235 pàg.

Sobre la situació de les humanitats a l'ensenyament superior, aquesta revista n'ha estat notari en el seu número precedent, amb un monogràfic que recollia testimonis de personalitats destacades del món universitari. La «qüestió de les humanitats», com en deia el coordinador d'aquell monogràfic, el professor Josep Monserrat, de la Facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona, es traduïa en un neguit i, fins i tot, en l'avís d'un perill sobre la «laminació d'un horitzó cada vegada més reduït», una laminació que exigiria una resposta, a tenor de les aportacions dels textos recollit en el monogràfic¹, més aviat contundent i immediata, si no volem que la cosa surti de mare..

I si ara tornem a parlar d'humanitats és perquè tenim dues obres a l'escriptori acabades d'editar: la que ha curat el professor Javier Velaza, de la Universitat de Barcelona, i la que ha escrit el professor Nicola Gardini, que ho és de la Universitat d'Oxford. El punt d'unió és la llengua llatina i la producció literària (i humanística) sota una mateixa inquietud expressada a tots dos textos de manera explícita: un seguit d'interrogants que es mouen al

voltant de qui pot estar interessat, a hores d'ara, en una antologia de textos llatins (la que cura el primer) o en una reflexió i recopilació comentada de la producció literària llatina, clàssica i no tan clàssica (a càrrec del segon). Semblaria que totes dues obres volen fer bona la recepta segons la qual la manca d'humanitats es resol, ni més ni menys, amb una convicció ferma de proveir més humanitats: no vols caldo, dues tasses.

Javier Velaza ens increpa aviat, a la primera línia del prefaci de la seva *Antologia*: «¿Calia, de debò?»², on la coma obliga a una pausa dramàtica que ens introdueix en un desassossec ràpidament resolt, tan bon punt seguim llegint. En temps de lectures ràpides i fugaces, que a penes no superen les d'una piulada, les antologies no són una mala solució; a més, en català, no en teníem cap, d'antologia de textos llatins. Tan entossudits a mirar el demà, potser fins i tot el demà-passat, estem oblidant el que hem deixat enrere. Voler construir escenaris nous sobre el no res condueix, de ben segur, al no res. Aquesta és la consigna que convidria evitar en qualsevol aventura col·lectiva.

(1) Vegeu Monserrat, J. (2016) «L'ensenyament de les humanitats: perspectives de futur?», article que encapçala el monogràfic amb el mateix títol del número 51 de *Temps d'Educació*.

(2) Velaza, *Antologia...*, p. 11.

Com a bon professor universitari, inquiet per reduir la distància entre els estudiants i el saber, i assetjat per calendaris acadèmics estrets i de curta volada, que escurcen la tasca d'estudi a quatre mesos, Javier Velaza sembla obligat a empetitir, sintetitzar i calcular adequadament les dosis de lectura necessàries per obtenir uns resultats d'aprenentatge dignes. Per descomptat, la intenció no ha de ser impedir o suplir l'accés al coneixement sinó ben al contrari: la lectura de les més de quatre-centes pàgines, que recullen més de tres-cents fragments d'una setantena d'autors clàssics, incita a conèixer prop de vuit segles de la *nostra història comuna*. No es tracta només d'un exercici intel·lectual erudit; més aviat, cal enfocar la lectura d'aquest volum com una invitació a identificar els elements comuns que ja compartien aquells homes i dones d'una civilització que assentaria les bases del que som i, potser, del que ens tocarà ser per uns quants segles més.

Els fragments seleccionats alligonen i orienten; entretenen i provoquen; testifiquen i prevenen: de la comèdia pedagògica de Terenci («sóc un home i res d'humà em sembla aliè»), a l'erotisme líric de Catul («a la meva estimada se li ha mort el pardal»); de la pedagogia política de Ciceró («tenen una cosa en comú els que són àvids de poder amb els "ociosos"»), a la retòrica de Quintilià («res millor van atorgar els déus immortals a l'home»); de la grandesa èpica de Virgili («van callar tots i mantenien fixa en ell la mirada»), a les transformacions preakfianes d'Ovidi («gràcies a la fama, al llarg de tots els segles viuré»); de l'historicisme moralitzant de Tàcit («el poder dels reis no és il·limitat ni arbitrari»), a les màximes delatores de Juvenal («l'honradesa és lloada, però cria malves en un racó»); en fi, de les justificacions bèl·liques de Cèsar («atesa l'absència dels cònsols, no hi ha possibili-

tat de negociar un acord. [...] intentada debades massa cops, cal anar a la guerra.»), a la saviesa estoica de Sèneca («no rebem una vida curta, sinó que la fem curta, i no n'anem escassos, sinó que la regalem sense mesura»).

Impecablement curats i editats, la col·lecció dels fragments s'organitza per autor en estricte ordre cronològic, encapçalats amb una interessant presentació de l'editor que en sintetitza l'essencial. Els textos han estat seleccionats amb criteris literaris i estètics, i per «la seva rellevància com a document historioliterari i la seva pervivència i influència en autors i literatures posteriors.»³ La riquesa de gèneres, temes i estils dels fragments triats també la trobarem amb l'estol dels més de vint traductors que han contribuït a tancar una feina col·loal.

Endinsats en la seva lectura, deixem a l'oblit la pregona inquietud inicial i ja no caiem en la irrellevant qüestió de la utilitat d'aquesta empresa, espantats de constatar l'actualitat de moltes de les sentències recollides. Llegim:

Quan un eunuc sense tremp pren muller;
quan la senyora Mèvia travessa un senglar de
Túscum i amb el pit a l'aire branda el venable;
quan tot el patriciat queda en evidència davant
les riqueses d'un sapastre que, a mi, de noi,
a cops de tisora m'esquilava el pèl moixí de
la barba; quan un arplegat de la xusma del Nil,
quan un esclau de Canop com Crispí,
ajustant-se a l'espatlla un mantell tot de porpra,
aireja l'orfebreria estival dels dits que li
suen, incapaç d'aguantar el pes d'un anell
més gran, es fa difícil no escriure una sàtira.
Car, ¿hi ha algú amb prou estómac per
aguantar la perversió de Roma? (Juvenal, *Sàti-
res* 1.1-80)⁴

Ara ens limitariem, a tot estirar, a fer una piulada a les xarxes socials, per denunciar la mesquinesa i la vilesa que

(3) Velaza, *op. cit.*, p. 12.

(4) Velaza, *op. cit.*, p. 333.

campana arreu amb corrupcions i corrupteles de tots els signes i colors. La diana de la sàtira no va dirigida només als poderosos. El sarcasme no coneix èpoques ni classes socials. Aquesta és de molta actualitat:

Tais té les dents negres, Lecània les té ben blanques. ¿Quina explicació té?
Les d'aquesta són comprades, les de l'altra, seves. (Marcial, *Epigrames*, 5.43).

No es tracta de «fer servir» els clàssics, de trobar-ne una utilitat, per recordar que hi ha unes invariants que se salten el fris del temps, ni per justificar les conductes dels nostres contemporanis. Tanmateix, la lectura tranquil·la i relaxada de l'*Antologia* ens apropa més a nosaltres mateixos; fa de mirall i de recordatori d'una llengua que va definir la manera de ser d'una civilització durant prop d'un mil·lenni i ha seguit deixant la seva petjada durant un mil·lenni i mig després.

Precisament, això de «fer servir» serà, precisament, el fil que seguirà Nicola Gardini, a *Viva il latino*, per desqualificar qui gosi titllar el llatí de llengua morta. No són textos morts; ho hem vist per la seva actualitat. Com tampoc no cal cercar-hi una utilitat immediata. Senzillament, la lectura dels clàssics llatins ens diuen d'on venim i de qui som. Europeus, sens dubte, com diu Gardini, amb unes arrels profundes en les cultures dels llibres, i també en les rondalles apòcrifes.

Cap llengua de les actuals del nostre entorn geocultural s'escapa de les interferències de l'anglès. Però tampoc del llatí. Present, per exemple, a les encícliques papals en aquesta llengua, però també a escuts i lemes de moltes universitats, nacions del món i empreses humanes de tota mena, el llatí sembla mort però és ben viu: «Libertas perfundet omnia luce», resa el lema de la Universitat de Barcelona, com el de la Complutense de Madrid;

«Dominus illuminatio mea», el d'Oxford; «Hic et ubique terrarum», el de París-Sorbona; l'olímpic «Citius, Altius, Fortius». *De facto*, la presència del llatí en aquests escuts i emblemes li atorga a la llengua una autoritat intel·lectual i moral que cap altra no ha assolit. Com molt bé recorda la creativa i publicista italiana Anna Maria Testa, en un vídeo força vist («Dal bello al biùtiful: che succede a la lingua italiana», corresponent a les conferències TED de Milà), ni l'italià ha estat capaç de continuar aquella nissaga lingüística, una llengua, la italiana, focus de la irònica i ocurrent dissertació que es pot seguir al vídeo indicat.

Nicola Gardini, professor de literatura italiana i comparada a la Universitat d'Oxford, escriu un assaig per proclamar la importància del llatí. Diu que ho fa per ajudar els joves batxillerats, estudiants de llatí, necessitats de trobar un «sentit d'allò que fan i veuen»; també als no tan joves, antics batxillerats, per «reviure el plaer d'un estudi nostàlgic i desaprofitat, per qualsevol raó, lluny en el temps i ja difuminat»; i també per indicar «a polítics i ensenyants, comerciants i metges, advocats i escriptors», i també a tots els qui mai s'ho han plantejat però que avui tenen necessitat de saber-ne alguna cosa, «cosí, per curiosità».⁵

Al llarg de vint-i-dos capítols, el professor italià argumenta que «el llatí és el més vistós monument a la civilització de la paraula humana i a la fe en la possibilitat del llenguatge».⁶ Amb una voluntat indiscutiblement divulgativa, el text es llegeix amb una facilitat inconcebible en un document de tal erudició. La inserció repetida, com no podia ser d'una altra manera, de fragments en llatí dels més

(5) Gardini, *Viva il latino...*, p. 17.

(6) Gardini, *op.cit.*, p. 20.

variats autors, acompanyats de la traducció corresponent, permeten capir la grandiositat de l'empresa plantejada: convèncer el lector que paga la pena continuar llegint. El llibre no es deixa deixar; el lector es veu atrapat en una corrua d'històries que barregen l'educació sentimental de l'autor amb la formació d'un professional de la llengua d'altíssim nivell.

Els capítols es dediquen a temes que Gardini considera necessaris per endinsar-nos en el seu món llatí. Cada tema, que sovint emergeix d'una anècdota personal, queda relligat amb la referència a la producció d'algun autor clàssic. Trobem la sentència següent:

Quella mattina, un attimo prima che cominciasse la lezione, la professoressa fu convocata improvvisamente in presidenza. "Gardini, leggi e traduci tu, dall'inizio", mi ordinò, mentre scendeva dalla cattedra. E io, davanti alla classe, cominciai a interpretare uno degli incipit più fortunati della letteratura universale. (Gardini, 2017, p. 127).

El text que li tocava llegir, en aquella ocasió, era un fragment de les *Bucòliques* de Virgili. La fascinació de l'estudiant de secundària que, obligat a substituir la professora, ha de llegir en veu alta i traduir el text escollit, li transmetia una sensació de responsabilitat que, segons Gardini, devia orientar-lo decididament en la seva futura tasca com a docent. Precisament, el capítol on relata aquesta anècdota, dedicat a Virgili, és dels millors del llibre. Intitulat «La paraula *umbra*», ressegueix la intenció del poeta llatí de dibuixar un espai utòpic, bucòlic, que sostindrà dos arquetips de la cultura occidental: el paisatge dels orígens i el somni de la renovació: «Tornare alle *Bucoliche* significa tornare alla sorgente di pensieri e immagini millenari». ⁷ Les fonts del pensament occidental, les trobem aquí, ens

indica Gardini. Però el títol del capítol fa referència a la paraula *umbra*, que obre i tanca la primera bucòlica, i apareix repetida tres cops per cloure la dècima i última bucòlica. L'elecció no és gratuïta.

Umbra per me è una delle più belle parole della lingua latina. Nella sua brevità condensa il suo stesso significato, passando dall'oscuro della vocale iniziale al chiaro di quella finale, attraverso un concertino di ben tre consonanti, la nasale *m* (che prolunga l'impressione di cupezza) e la coppia labiale media (o sonora) *b* + liquida dentale *r* (che sospingono dolcemente alla luce). (Gardini, 2017, p. 134)

Ens recorda, a continuació, el parentiu dels mots *umbra* i *imber* («pluja», «ombres», en grec), que en els dos casos (ombra i pluja) remet a una privació de llum: per Virgili, segons Gardini, el món no és tot sota el sol. Hi ha llocs (i situacions) enfosquides. L'anàlisi estrictament filològica, de caire gramatical, s'incardina a la perfecció amb la valoració hermenèutica del text estudiat. Sembla que els poemes de Virgili o la prosa de Sèneca siguin mers recursos per exposar una visió del món que emergeix de la llengua. Les indicacions etimològiques són constants: ens recorda que l'arrel «sim-» indica unitat, i d'aquí «sem-per» («sempre») i el substantiu *simplicitas*, emprat per Sèneca per referir-se a l'estil simple en el llenguatge, com a ideal no només retòric sinó de millora moral. Una frase que ja coneixem: «Non exiguum temporis habemus, sed multum perdidimus», que ara traduïm: «no tenim poc temps, sinó que n'hem perdut molt». La senzillesa de l'expressió en llatí, que contrasta amb altres estils contemporanis i que Gardini ressalta repetidament per verificar que no hi ha un llatí sinó que la vivesa d'aquesta llengua s'explica també en la varietat dels registres i estils recopilats.

Catul, Cicerò, Cèsar, Lucreci, Virgili, Tàcit, Ovidi, Titus Livi, Sèneca, Petroni, Apuleu, Juvenal o Horaci, són alguns dels

(7) Gardini, *op. cit.*, p. 131.

autors que Gardini repassa en la seva antologia per il·lustrar els temes que l'ocupen: «misteri i meravella», «un cel ple d'estrelles», «un fantasma», «les mesures de la realitat», «la serenitat de dir-ho tot», «derives i dentífrics», són els títols d'alguns dels capítols de l'obra.

Però el lector espera amb ganes el capítol final. L'autor ha anat escalfant l'ambient amb tot de garlandes i fanalets; li ha proporcionat un saber erudit amanit amb textos breus llatins, degudament traduïts, que fan les delícies dels més afamats. Intercala màximes de la seva collita que el lector no pot deixar de subratllar i anotar al marge. Un avís per als incauts:

Da un antico noi possiamo apprendere interpretazioni e risposte, ma bisogna sempre tenere a mente che quelle interpretazioni e quelle risposte corrispondono a tempi e a contesti culturali diversissimi, e dunque non si possono applicare letteralmente ai nostri bisogni. Gli antichi ci parlano di sé. (Gardini, 2017, p. 197).

No busquem excuses ni raons en els antics per justificar-nos ni explicar-nos. Una frase d'Horaci ho deixa prou clar: «Odi profanum vulgus et arceo» («Odio el populatxo profà i el mantinc distant». Gardini conclou que l'«uomo è chi coltiva lo spirito e lo studio e lì si sente come in uno spazio inviolabile», perquè ens recorda que *profanus* és el contrari de *sacer* («sacre»), format amb el prefix *pro-* (davant) i el mot *fanus* («temple»): el profà és el que es troba davant del temple, que en queda exclòs, no iniciat.

Les dues-centes primeres pàgines, d'un elevat valor pedagògic, preparen la traca final. L'epíleg no deixa indiferent ningú, tampoc en el títol: «Elogio a mo' di congedo della lingua inutile», que gosem traduir com a «Elogi a mode de comiat de la llengua inútil». D'entrada, descarta la dicotomia útil-inútil per referir-se a una possible qualificació del llatí (i de qualsevol llengua). Ja sabem que no admet que

el llatí sigui cap llengua morta precisament per la seva presència actual. Per descomptat, una valoració sobre la utilitat del saber, a parer de Gardini, rebaixa molt la noció que tinguem de l'educació o la formació. No es tracta d'un saber útil, com el del cirurgià o el lampista, al capdavant els únics que no admetrien ser delegats a una màquina (o potser sí, tal com van les coses). Però Gardini apunta més amunt: si ho deixem tot a la màquina, «l'individu humano che cosa deve *sapere?*» (p. 207). És a dir, d'allò no immediat o necessari en termes materials, «del cosiddetto *spirito*», de les preguntes fonamentals de l'existència humana (qui som, d'on venim, què és la societat, la humanitat, etc.), de la «interpretació», de l'hermenèutica quotidiana, de la raó humana, què en fem?

Els arguments són contundents, també en clau estrictament filològica: el llatí ajuda a formar la ment; la riquesa morfològica exercita la memòria, l'estructura sintàctica estimula la capacitat lògicodeductiva. Tot això està bé, diu, però la cosa va més enllà. Qui estudia el llatí té una raó fonamental per fer-ho:

Perché è la lingua di una civiltà; perché nel latino si è realizzata l'Europa. Perché nel latino sono scritti i segreti della nostra più profonda identità e quei segreti si vuol poterli leggere. (Gardini, 2017, p. 210).

El llatí és una eina de connexió amb una cultura que ultrapassa els temps. No es tracta de recuperar els clàssics i fer-ne una traducció literal segons l'estil llatí de cada moment. La relectura dels autors que han emprat el llatí, des d'Ovidi a Dante, i a Maquiavel i a Montaigne, obliga a un descentrament, a un esforç de transposició per comprendre històricament, «a sortir d'un mateix per acostar-se a l'altre».

La literatura en llatí perviu perquè la «literatura genera, com a resposta, una altra escriptura», que alhora genera una interpretació, una nova lectura amb altres ulls i esquemes mentals.

Es llegeix poc. I malament. El llibre deixa de ser un objecte de culte i la literatura no és capaç de complir aquella funció matricial d'ordenar l'experiència humana. Cada obra literària apunta a una hipòtesi sobre el món i cada lectura intel·ligent aferma o rebutja aquesta hipòtesi. La pèrdua de la llengua és el primer pas per renunciar a la literatura i, en cadena, d'abstenir-se de construir noves explicacions de la raó humana.

Javier Velaza i Nicola Gardini contribueixen a dilatar la crònica d'una mort anunciada. La sensació final, després de la lectura de l'assaig de Gardini, és la de rellegir algunes de les traduccions recollides per Velaza. La passió per les lletres els uneix, com també la inquietud de pensar que algú llegirà el que han escrit. En aquesta revista, *Temps d'Educació*, ho hem fet i en donem testimoni. Perquè les futures generacions de mestres i pedagogs encara hauran de sentir a dir que, malgrat les ombres de Virgili, només la llibertat és capaç d'inundar-ho tot amb la seva llum: «libertas perfundet omnia luce».